

УДК 94:627.717(282.247.32)(477)(045)

ЛОЦМАНИ ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ: ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ В
СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Людмила Стахів

старший науковий співробітник

КП «Музей історії Дніпра» ДМР

Розглядається потреби обґрунтування специфіки етногенезу українського народу та його взаємозв'язку з природним ландшафтом та соціально-економічним ладом. Аналізуються підходи до автономії та соціально-економічне значення дніпровських лоцманів. Розкриваються інтерпретації наявності особливої міської соціокультурної традиції мешканців узбережжя Дніпра. Обговорюється значення історичного спадку дніпровських лоцманів як важливого елементу розбудови концепції етнографічного середовища сучасного міста Дніпра. Встановлюються особливості основних підходів до вивчення історії лоцманів Дніпра. Обговорюється значення міської історії або історія локальних спільнот у контексті необхідності фіксації пам'яті поколінь. З'ясовуються позиції авторів щодо усвідомлення унікальності інституту лоцманів як спільноти. Розкрито специфіку комплексного описативного підходу, який упорядковує статистичну інформацію щодо лоцманства на дніпрових порогах. З'ясовуються умови встановлення інтегрованості лоцманів до дніпровського природного ландшафту. Обговорюються специфіка географічного ареалу, в якому нашаровується багатостолітня традиція козацтва та його збереження в практиках й побуті лоцманів. Наголошено на встановленні автентичних практик українського міського життя та промислів протягом двох століть.

Ключові слова: Дніпрові пороги, лоцманство, перевізний промисел, соціально-професійні спільноти, географічний ареал, соціокультурна традиція.

The need to substantiate the specifics of the ethnogenesis of the Ukrainian people and its relationship with the natural landscape and socio-economic system is considered. Approaches to autonomy and socio-economic significance of Dnieper pilots are analyzed. Interpretations of the existence of a special socio-cultural tradition of the inhabitants of the Dnieper coast are revealed. The significance of the historical heritage of the Dnieper pilots as an important element in the development of the concept of the ethnographic environment of the modern city of the Dnieper is discussed. The peculiarities of the main approaches to the study of the history of the Dnieper pilots are established. The significance of urban history or the history of local communities in the context of the need to fix the memory of generations is discussed. The authors' positions on the awareness of the uniqueness of the pilots' institute as a community are clarified. The specifics of the complex descriptive approach, which organizes statistical information on pilotage on the Dnieper rapids, are revealed. The conditions for establishing the integration of pilots into the Dnieper natural landscape are being clarified. The specifics of the geographical area are discussed, in which the centuries-old tradition of the Cossacks and its preservation in the practices and life of pilots is layered. Emphasis is placed on establishing authentic practices of Ukrainian urban life and crafts for two centuries.

Key words: Dnieper rapids, pilots (lotsmanstvo), transportation, socio-professional communities, geographical area, socio-cultural tradition.

У сучасній історичній науці історія Придніпров'я актуалізується в уточненні й деталізації розвитку соціальних спільнот, які відігравали помітну роль, проте не були в центрі уваги науковців через ідеологічні обмеження минулого. Лоцмани Дніпрових порогів мають суттєве значення як соціальна

група, що мала відносно самостійну природу, тривалу історію та органічний зв'язок з місцевістю. Дніпровські лоцмани є невід'ємною частиною культурної спадщини Придніпров'я та історичної ідентичності цього регіону. В умовах незалежної України акцент уваги істориків зосередився на проблемах автентичних (органічних) локальних професійних та соціальних об'єднань. Ця увага зумовлена потребами обґрунтування специфіки етногенезу українського народу та його взаємозв'язку з природним ландшафтом та соціально-економічним ладом.

Особлива соціально-економічна роль лоцманів Дніпрових порогів та Понизов'я Дніпра виступає зв'язковою ланкою між добою козацтва та етнокультурними особливостями доби імперської модернізації та індустріалізації Січеславщини та всього придніпровського краю. Автономія та соціально-економічне значення дніпровських лоцманів як відносно самостійної спільноти припинили своє існування у 50-х роках ХХ століття. Однак сьогодні ця тема вступає цікавим матеріалом для розкриття механізмів пристосування українського етносу до контексту урбанізації та технологізації під час освоєння природного простору.

Історія дніпровських лоцманів вказує на наявність особливої соціокультурної традиції мешканців узбережжя Дніпра, їх інтересів, соціальних та побутових уподобань, звичок спілкування тощо. Вона дає змогу розкрити унікальні особливості ментальності мешканців козацьких слобід, згодом міста Катеринослава й Дніпропетровська в умовах русифікації та імперської розбудови міської інфраструктури. В умовах сучасної України історичний спадок дніпровських лоцманів є важливим елементом розбудови концепції етнографічного середовища сучасного міста Дніпра та інших населених пунктів

Придніпров'я, для яких була характерною своєрідна культура перевозу як альтернатива мостовому сполученню.

Тематика добору евристичних методологічних підходів до дослідження історії лоцманства дніпрових порогів цікавить багатьох науковців. Зокрема, О. Афанасьєв-Чужбинський здійснив «подорож на Дніпровські пороги і на Запоріжжя» у форматі історико-географічного огляду [1], В. Бінкевич та В. Камеко стали укладачами збірки нарисів про пам'ятки Надпорожжя [2], вже класичними вважається праці П. Козара «На Дніпрельстан через пороги» та «Лоцмани Дніпрових порогів» [3; 4]. Також важливу соціальну інформацію про дніпровських лоцманів надає Г. Омельченко [5]. Безумовно, фундаментальною світоглядно-методологічною основою для подальшого наукового вивчення взаємозв'язку топоніміки Придніпров'я та його етнографічного розвитку є географічно-історичний нарис Д. Яворницького «Дніпрові пороги» [6]. Водночас існує потреба фахової оцінки перспективності існуючих підходів до аналізу лоцманства на дніпрових порогах в контексті міждисциплінарних досліджень.

Метою статті є встановлення особливостей основних підходів до вивчення історії лоцманів Дніпра.

Сучасні методологічні й світоглядні підходи до історії дніпровського лоцманства формувалися під тиском економічних та політичних обставин. Зокрема, це відбувалося в зв'язку із зміною географічного ландшафту, внаслідок форсованої індустріалізації 30-х років XX століття. Усвідомлення унікальності інституту лоцманів як спільноти сформувалося на основі необхідності впорядкування етнографічної інформації в певному територіальному ареалі. Міська історія або історія локальних спільнот набуває своєї актуальності через необхідність фіксації пам'яті поколінь та особливостей

побуту і звичаїв, які втрачаються внаслідок посиленої урбанізації. Але історія лоцманів дніпровського Надпорожжя тривали час не набувала належного резонансу через ставлення до цієї проблеми як локальної та незначної. Як вказує Н. Ченцова, «...лише із початком будівництва Дніпрогесу, коли постала реальна загроза зникнення унікального археологічного та етнографічного матеріалу, очевидною стала потреба нагальної фіксації і вивчення такого цікавого явища як дніпровське лоцманство» [7, с. 235]. Сьогодні дослідницькі підходи поступово еволюціонізують, за висновками І. Лимана та В. Константинової, у напрямку прагнень побачити феномен дніпровського лоцманства багатоаспектно, у широкому спектрі його проявів. В умовах незалежної України інтерес до цієї тематики значно зріс, оскільки наявність автономної соціальної громади лоцманів суперечить поширеним уявленням про стандартний перебіг радянської урбанізації. Чи не першим до теми звернувся Анатолій Бойко – фундатор знаної на сьогодні наукової школи з дослідження історії Південної України [8, с. 277, 278].

Основні актуальні підходи до комплексної проблеми лоцманства містяться у низці праць сучасних авторів та в дослідженнях раніших часів. Загалом вони характеризуються підходами географічного опису. В контексті географічної детермінації особливе місце посідає комплексний дескриптивний підхід, який впорядковує статистичну інформацію. Він відображає багатовимірні наслідки розвитку перевізного руху Придніпров'я як середовища та специфічних соціальних відносин, а також сприяє розумінню особливостей автономної спільноти річкових перевізників. Відображення топографічних даних про діяльність дніпровських лоцманів вказує на глибоку укоріненість традиції перевозу через Дніпро та локальної навігації в зоні річкових порогів.

Ця інформація відображає глибокий взаємозв'язок культури лоцманів з базовими економічними та соціальними відносинами на цій території.

Актуальність зберігають основні положення праці катеринославського дослідника П.А. Козара. В центрі його уваги діяльність та побутовий зв'язок лоцманських та сільських громад. Автор приділяє чимало уваги аналізу використання земельного фонду, накопичення ресурсів для існування громади, її соціальному складу та суспільних взаємин. Цінність цього дослідження також полягає у використанні журналів зібрань лоцманської громади як доволі вірогідного джерела, продукованого лоцманським середовищем. Автор спирається й на історичні джерела, які висвітлюють походження лоцманства з козацької спільноти XVI ст. та його значення у створенні річкової транспортної інфраструктури впродовж всієї козацької доби [4, с. 232–234, 249]. Непересічна роль у транспортній системі нижнього Подніпров'я лоцманської громади відображена у низці досліджень, в тому числі загальних, де питання історії лоцманів порушується побіжно. Серед них можна виділити працю В. Саричева. Спираючись на архівні документи XVIII ст. автор доводить значення лоцманів як носіїв традицій козацького суднобудування. Це зумовило їх роль в будівництві на Кременчуцькій верфі військових човнів «на запорозький манер», або «запорозьких човнів» під час війни з Османською імперією 1787–1791 рр. Автор класифікує ці човни як фінальну ланку еволюції козацьких суден класу «чайка» [9, с. 146–147, 168–169].

Господарська діяльність істотно вплинула на розширення поетичного світобачення. О. Юрченко вказує: «...у фольклорі та в індивідуально-поетичній творчості українців такі природні реалії як Дніпро, пороги, Хортиця, Великий Луг, степ давно стали характерною ознакою національного мовомислення... Дослідження концептуального простору природних реалій Нижньої

Наддніпрянщини, особливо в контрастивному аспекті, дає змогу виявити універсальні та специфічні ознаки у формуванні зв'язку між суб'єктом (людиною), об'єктом (природою) та мовою» [10, с. 3].

Важливим у цьому зв'язку є відображення у духовному світі прибережного населення Надпорожжя феномену Дніпра. Як зауважує С.М. Білівненко «з Дніпром повністю було пов'язано життя прибережного селянства. Навіть жартівливе обґрунтування народження дитини приписували водній стихії». Автор підкреслює, що «протягом ХХ століття процес взаємозв'язку селян і річки змінювався, люди почали все менше використовувати його у вирішенні щоденних потреб, зникли плавні, утворилися водосховища, які призвели до знищення та перенесення кількох десятків населених пунктів. Проте в колективній історичній пам'яті феномен Дніпра ще зберігає свої головні атрибути: пороги, плавні, рибальство, лоцманство» [11, с. 11, 23]. Аналіз писемної та усної творчості на матеріалах поетичного та прозового «оспівування» природної краси Дніпрових порогів дає змогу скласти уявлення про значущість практик лоцманства для навколишнього населення та всієї екосистеми. Цінність даних, отриманих з джерел народної творчості, полягає у відображенні природного характеру взаємодії населення та природного ландшафту. О. Юрченко зазначає: «Магічними властивостями наділялося взагалі каміння як таке, що зумовлювалося його твердістю, міцністю, довговічністю. Нижньонаддніпрянські поети нерідко актуалізують саме цю символіку. Наприклад: Ходім до Дніпра, моя думо розкута, Де скресли пороги і чайка вмира, Де вічністю пахне дубова кора, І пісня в тобі, моя думо, прозоріє, І Хортиця наша пливе по історії (М. Лиходід). Образ затоплених порогів символізує призабуту історію козаччини, втрачені пріоритети.

Наприклад: Чи доб'ється ще воля туди? Затопили завітні пороги. Де ж ви, долі моєї меди? Де чубаті діди-запороги? (Г. Лютий)» [10, с. 12].

Суттєвого методологічного значення набули дослідження, в яких розкривається специфіка лоцманства Дніпрових порогів як соціального явища. Зусиллями науковців та безпосередніх учасників подій було зафіксовано дані про соціальне походження, звичаї, побут, особливості відносин всередині лоцманської громади. Такі розробки, зокрема на прикладі вже згадуваної праці П.А. Козара, підтвердити автономний характер перевізної культури Надпорожжя та її економічної мотивації. Було встановлено, що дніпровські лоцмани зберігали свою автономію до періоду другої світової війни.

Актуалізація хронології заселення та використання Дніпрових порогів у міждисциплінарному контексті відбувається на основі згадок історії Дніпровського Надпоріжжя в міжнародних визнаних джерелах. Це вказує не лише на загальноукраїнське, але й на світове значення явища лоцманів дніпровських порогів. О. Юрченко стверджує, що однією з концептуальних ознак давньої мовної свідомості українців є Дніпрові пороги, адже перші писемні згадки про них датуються початком нашої ери, а їх детальний опис, що зробив візантійський імператор Костянтин Багрянородний, серединою X ст. Так формувалися назви порогів, які і сьогодні відомі як Кодак (Кодацький), Сурський, Лоханський, Дзвонець (Дзвонецький), Ненаситець, Вовнига, Будило, Лишний і Вільний [10, с. 7].

Можна додати, що у військових походах проти Візантії армії київських князів використовували човни та були змушені долати пороги з великими труднощами та небезпекою для життя. Це свідчить на користь існування певної лоцманської спільноти вже у середньовіччі і в перспективі може бути підставою для перегляду хронології початку історії лоцманів дніпровського Надпорожжя.

Отже, основними методологічними позиціями дослідження дніпровських лоцманів стало акцентування уваги на особливостях поселення Лоцманської Кам'янки та Старих Кодак в межах сучасного міста Дніпра, наголос на автономному існуванні лоцманів як соціальної та професійної спільноти, а також визначення хронології лоцманської практики та діяльності. З лоцманами пов'язуються автентичні практики українського міського життя та промислів протягом двох століть. Географічний ареал їх перевізної культури є досить масштабним та структурованим.

Водночас археологічні та етнографічні розвідки лоцманства Дніпрових порогів дали змогу уявити масштаби цього явища. Складно знайти такий специфічний ареал, в якому нашаровується багатостолітня традиція козацтва та його збереження в практиках й побуті лоцманів. Українські вчені заклали основу для майбутніх культурознавчих та інших міждисциплінарних проєктів пошуку основ національної ідентичності середнього Подніпров'я. Лоцмани як соціальна спільнота залишили по собі значну кількість пам'яток та спогадів, що сформувало міждисциплінарний контекст тематики. Можна виокремити декілька підходів.

«Хронологічний підхід» визначає перспективи джерелознавчого аналізу реалізації перевізного руху від його початку до завершення в середині ХХ ст.

«Поселенський підхід», який вивчає розташування поселень лоцманів, в тому числі і в межах міста Дніпро, дає можливість визначення географічного ареалу розселення та діяльності учасників перевізного руху.

«Соціально-професійні» праці розкривають перспективи досліджень особливостей професійної діяльності лоцманів, різновидів інвентарю та човнів, режиму перевезень та його масштабів тощо.

З цим пов'язаний і «ментальний підхід», що має перспективи в подальших дослідженнях особливостей духовного світу населення дніпровського Надпорожжя.

Також перспективними вбачаються з'ясування масштабів та порівняння діяльності дніпровських лоцманів з діяльністю подібних соціально-професійних спільнот на інших річкових системах України та зарубіжних країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Afanasiev-Chuzhbynskyi O. Podorozh na Dniprovski porohy i na Zaporizhzhia. Khronika 2000. *Dnipropetrovsk: vymiry istorychnoi doli: Ukrainyskyi kulturolohichnyi almanakh*. K.: Fond spryiannia rozvytku mystetstv, 2007. Vyp. 73. S. 421–498.
2. Binkevych V.V., Kameko V.F. Vyznachna ochysna pryrodna systema: Dniprovi porohy – Dniprovi plavni. *Hrad imiam Peresichen: Kraieznavchi narysy pro pamiatky Nadporozhzhia*. Dnipropetrovsk: Porohy, 2008. S. 315–320.
3. Kozar P. Na Dniprelstan cherez porohy: Vybrane. Dnipropetrovsk: UkOIMA-pres, 2000. 160 s.
4. Kozar P. Lotsmany Dniprovykh porohiv (istorychnyi narys). *Dniprovski lotsmany: narysy z istorii ta istoriohrafii / za zah. red. V.M. Andrieieva*. Kherson : Vyd-vo VNZ «KhDMI», 2012. S. 231–285.
5. Omelchenko H.M. Spohady lotsmana porohiv Dniprovykh. Dnipropetrovsk: Sich, 1998. 159 c.
6. Yavornytskyi D.I. Dniprovi porohy: Heohrafichno-istorychnyi narys. Dnipropetrovsk: Promin, 1989. 140 s.
7. Chentsova N.V. Dniprovski lotsmany. *Istoriia i kultura Prydniprovia. Nevidomi ta malovidomi storinky*. 2013. Vyp. 10. S. 235–238.

8. Lyman, I., Konstantinova, V. «Priami nashchadky zaporozhtsiv»: knyha «Dniprovski lotsmany: narysy z istorii ta istoriohrafii. *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. S. 276–278.

9. Sarychev V.D. Rozvytok sudnobuduvannia zaporozkoho kozatstva v XVI–XVIII st.: dys. ... doktora filosofii (Phd) : 032 / Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Zaporizhzhia, 2021. 222 s. XL.

10. Yurchenko O.V. Kontseptosystema pryrodnykh realii Nyzhnoi Naddniprianshchyny ta yii vyrazhennia v movi mistsevykh poetiv: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / O.V. Yurchenko; DVNZ "Zaporiz. nats. un-t" M-va osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy. Zaporizhzhia, 2011. 18 s.

11. Bilivnenko S. Rika Dnipro u povsiakdenni silskoho pryberezhnoho naselennia: za materialamy istoryko-etnohrafichnykh ekspedytsii Zaporizkoho naukovoho tovarystva im. Ya. Novytskoho. Dniprovski lotsmany: narysy z istorii ta istoriohrafii / za zah. red. V.M. Andrieieva. Kherson : Vyd-vo VNZ «KhDMI», 2012. S. 11–25.